

bus ferro, ab hostibus etiam cruce extincti sunt, A quanti qualesque personæ inopinatos, natalibus, torti prius, imo et omni contumelia expuncti (22) et dignitatibus, et corporibus, et ætatibus suis, Nemo non etiam hominis causa 628 pati potest, exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem contra eum fecerint: aut ab adversariis ejus, si vel præsentia nobis tempora documenta sint, pro eo steterint.

Commentarius.

juxta cubiculum suum locare solitus. Alteri Micæ aureæ nomen erat, alteri Innocentiæ. Multos illæ mortales laniant, ridente et hac sævitia deletato principe. Auctor Ammianus Marcell. lib.

xxxix. RHEN.

(22) *Omni contumelia expuncti*. Hic audis Tertulliani verbum; significat nihil contumeliæ omissum, quod illi non sint perpassi. RHEN.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI DE SPECTACULIS

LIBER.

Cum non Romæ solum, sed per provincias etiam propter Severi reditum victoriamque de Albino reportatam ederentur spectacula, libros *de Spectaculis* et *de Idololatria* ea occasione scripsisse Tertullianum Cl. Næsseltus demonstravit. Nonnulli equidem conjectant librum *de Spectaculis* abs Tertulliano compositum fuisse in Montanismo, quia in illo iis suffragari videtur, qui revelationes petebant (Tertull. lib. *de Spect.* cap. 29). Verum quis nescit, et ipsos Ecclesiæ catholicæ martyres revelationes a Deo postulasse, ut videre est in actis sanctarum Perpetuæ et Felicitatis (XXXV *Acta sincera*, Ruinari, pag. 87), quæ publicè in collectis legebantur temporibus D. Augustini (Serm. 280)? Adde, quod S. Cyprianus expresse asserat, confessores de imminente eorum martyrio per visionem sæpe admonitos fuisse (Cyprian. epist. 41 et 16). Ut autem hæc sint, certe scopus hujus tractatus fuit apud Tertullianum, Christianos ipsosque catechumonos a spectaculis avocare, demonstrando quam inverecunda sint hujusmodi oblectamenta, veræ pietati cultique sincero quem Deo debemus, contraria, atque iis etiam infesta qui fastus mundi, voluptates ac idololatriam ejurarunt. Primo duo plausibilia ethnicorum argumenta removet, quorum primum: *Nihil obstrepere religioni in animo et in conscientia tanta solatia extrinsecus oculorum, vel aurium, nec vero Deum offendi oblectatione hominis*; secundum: *Christianos, expeditum mortis genus, ad hanc obstinationem erudiri abdicatione voluptatum, quo facilius vitam contemnant, amputati quasi retinaculis ejus*. Explosa dein alio ridicula objectione paganorum, quod omnia quæ theatro inserviunt, *terra, saxa, leones, vires corporis, vocis suavitates sint res a Deo creatæ*, atque propterea non repudiandæ, exceptioni quorundam Christianorum asserentiam, in Scriptura sacra nullibi spectaculis adesse expresse prohiberi, opponit illa regii Prophetæ: *Beatus vir, qui non abiit in concilium impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentiæ non sedit* (Psal. 1, 1). Addit dein ad hanc fugam teneri fideles, quia aquam ingressi fidem professi sunt, et renuntiassent diabolo et pompæ et angelis ejus ore suo contestati sunt, et ludos ac spectacula ad idololatriam pertinere affirmat, a qua originem suam traxisse demonstrat, atque ludorum nomina, eorundem apparatus idololatricum, loca superstitionosa et artes recenset. De circo disserens ait: quamvis circus idolis et signis superstitionis esset impletus, nihilominus Christianos extra spectaculorum tempus sine crimine posse intrare, sicut in ipsa templa intrarent, si causa intrandi culpa vacet. De circo transit ad theatrum particulariter Veneri et Baccho consecratum; inde ad athletarum certamina suo quæque numini sacrata, et denique ad gladiatores, qui suam pompis funereis originem debebant; ultima hæc spectacula ad amphitheatrum pertinebant. Sed præter idololatriam, causam principalem, alias adhuc commemorat rationes, ob quas spectacula a Christianis vitanda sint, *periculum* scilicet amittendi Spiritum sanctum in commotione passionum nostrarum; *damnum temporis* Christiano adeo pretiosi, injurias, maledicta, calumnias et convicia. Ibi quippe publice omnia nefanda producebantur, quæ alibi summa cura occultabantur. Quantum a sana ratione abhorreat, ostendit, ea in spectaculis cupide querere, quæ in reliquo vitæ commercio videre vel committere pudor et horror vetant. Tum 629 pergit: *Rerum earum imaginem, quas facere non licet videre non expedit: atque Tragædia horrenda crimina, in Comædia lasciviam spectatorum oculis exhibetis. Hominem ratione præditum, crudetem et sævum esse non decet, ergo etiam aspectu horrido, ubi homines trucidantur delectari non decet, quamvis etiam necati fuerint morte ob scelera digni. Insanum est, artem illam magni facere, cujus periti ob infamiæ notam honestorum hominum societate excluduntur*. Exin larvatorum proterviam increpat, virisque, qui vestes muliebres assumerent, intentatam a Deo maledictionem

vagam vitam, aut spiritus ideo insitus **633** corpori, ut insidiarum, et fraudum, et iniquitatum cogitatorium fieret, non opinor. Nam si omnem malignitatem, et si tantam ²⁸ malitiam excogitatum Deus exactor innocentiae odit, indubitate quaecunque condidit, non in exitum operum constat condidisse (12) quae damnat, licet eadem opera per ea quae condidit administrantur, quando haec sit tota ratio damnationis, perversa administratio conditionis a conditis ²⁹. Nos igitur qui, Domino ³⁰ cognito, etiam aemulum ejus inspeximus (13) ³¹, qui, institutore comperto, etiam interpolatorem una deprehendimus, neque mirari, neque dubitare oportet, cum ipsum hominem, opus et imaginem Dei, totius universitatis possessorem, illa ³² vis interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate dejecerit, universam ³³ substantiam ejus pariter cum ipso ³⁴ in perversitatem demutatam ³⁵ adversus institutorem, ut quam doluerat homini concessam, non sibi, in ea ipsa et hominem reum Deo faceret, et suam dominationem collocaret.

CAPUT III.

Hac conscientia instructi ³⁶ adversus opinionem ethnicorum, convertamur magis ad nostrorum detractatus ³⁷. Quorumdam enim fides aut simpli-

Variæ lectiones.

²⁸ Tantum *Wouw. M. S. Rig.* ²⁹ A conditis *abest. Reg.* ³⁰ Deo *Rig.* ³¹ Inspeximus *Rig.* ³² Illi *Paris. vis abest Paris.* ³³ Quin universam *addit Wouw. M. S.* ³⁴ Pariter cum ipso integritati institutam *add. Rig.* ³⁵ Demutarit *Wouw. M. S. demutavit Rig.* ³⁶ Instructa *Rig.* ³⁷ Retractatus *Wouw. M. S.* ³⁸ Non ibis in Circum *Rig.* ³⁹ Exspectabis *Rig.* ⁴⁰ Nec — pestium sedit *Rig.* ⁴¹ Et in sessu *Rig.* ⁴² De necando Domino *Rig.* ⁴³ Hæc *Wouw. M. S.* ⁴⁴ Minus impii ethnici *Rigalt.* ⁴⁵ Quid quod *Rigalt.* ethnici populi? impii, minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Judæi, quid? non et cætera congruunt. *Wouw. Cod. scrip.* quo ad cæterea congruunt. *Latin. Jun. mavult* quo et cætera.

Commentarius.

(12) *Non in exitum operum condidisse.* Locus annotandus contra Calvinum, qui *Institut.* lib. III, cap. 22, 23 et 24 adstruit, quod Deus creavit maximam partem mundi ad damnationem et perditionem simplici decreto voluntatis suæ, quemadmodum ipsi ab Helvetiis objectum est. *PAM.*

— *In exitum operum.* Non placet Pamelius, qui hic exitum accepit pro exitio. Perfectissimus est sensus. Nam vox conferenda est ad pravum usum rerum, et ita omnia coherent; non ad perniciem: nam de hac non disputat Tertullianus. *LAC.*

(13) *Nos igitur qui Deo cognito etiam aemulum ejus inspeximus.* Nihil mutavimus in hac periodo, quia sic constitutam reperimus in codice Agoberdi, etsi commodior videatur scriptura cod. Fulvii Ursini: « Nos igitur qui Deo cognito etiam aemulum ejus inspeximus, qui institutore comperto etiam interpolatorem una deprehendimus, nec mirari, neque dubitare oportet, cum ipsum hominem, opus et imaginem Dei, totius universitatis possessorem, illa vis interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate dejecerit, quin universam substantiam ejus, pariter cum ipso in perversitatem demutarit adversus institutorem, » etc. *RIG.*

(14) *De Scripturis auctoritatem exposcit.* Cyprianus de spectaculis ait quoque ita quæsitum a Christianis: (verba ejus) « Ubi, inquit, scripta sunt ista? ubi prohibita? » Et adjicit loca Scripturæ, quibus niterentur ad tuenda spectacula, male explicata, post quæ subjicit: « Hoc in loco dixerim longe melius fuisset istis nullas litteras nosse, quam

Acior, aut scrupulosior, ad hanc abdicationem **634** spectaculorum de Scripturis auctoritatem exposcit (14), et se in incertum constituit, quod non significanter neque nominatim denuntietur servis Dei abstinentia ejusmodi. Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est (*Exod. xx*): *Non occides, non idolum coles, non adulterium, non fraudes admittes*, ita exserte definitum, « Non in Circum ibis ³⁸ non in theatrum; agonem, munus non spectabis ³⁹. » Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem David, *Felix*, inquit (*Psal. 1*), *qui non abiit in concilium impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in ⁴⁰ cathedra pestium non sedit.* Nam etsi justum illum videtur prædici casse (16), quod in concilio et in concessu ⁴¹ Judæorum de Deo denegando ⁴² consultantium, non communicavit; late tamen semper Scriptura divina dividitur (17), ubicunque secundum præsentis rei sensum etiam disciplina munitur, ut hic ⁴³ quoque non sit aliena vox a spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Judæos impiorum concilium (18) vocavit, quanta magis tantum conventum ethnici populi! ni pii ethnici ⁴⁴, minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Judæi, quo ⁴⁵ et cætera congruunt. Nam apud spectacula et in via

C sic litteras legere. » *LAC.*

(15) *In cathedra pestium.* Idem habet eruditus Clemens Alex. *Pædagog.* lib. III; cum enim utitur hoc loco prophetæ regii, infertque Christianis omni genere spectaculorum esse interdictum, subjicit, *Ἡδὲ ἀπεικόντως τὰ στάδια καὶ τὰ θέατρα καθέδραν λοιμῶν προσείποι τις ἄν,* « Neque abs re quis theatra et spectacula cathedram pestilentiae dixerit. » *LE PR.*

(16) *Num etsi justum illum videtur prædicasse.* Innuit Josephum Arimathæensem, quem Lucas ait virum fuisse probum ac justum, nec interfuisse aut consensisse Judæorum consilio adversus Christum. Auctor Commentariorum in *Psalms*, Præf. *Psal. 1*: « Tertullianus in libro *de Spectaculis* asserit hunc Psalmum et de Josepho posse intelligi, qui corpus Domini sepelivit, et de his qui ad spectacula gentium non conveniunt. » Sunt qui eos Commentarios Hieronymo adscribant. Inseti sunt autem operibus Bedæ. *RIG.*

(17) *Late tamen semper Scriptura divina dividitur.* Ex divinæ copiae occasione, ut ait *adversus Valentinianos.* *RIG.*

(18) *Judæos impiorum concilium.* Hoc misero elogio affecti sunt isti miserrimi. Sic et Augustinus, epist. 54, impios vocat Judæos. Joan. Chrysost. orat. 2, adv. illos, dat illis *ἀσέβειαν*, et conc. Trullense cap. 1, *δυσσέβειαν*. Dionysio Alexandrino vocantur *perfid.* Et Joan. Chrysosi, loco citato vocat illos *παράνομον πολιτείαν*, et infra *ἐναργῆς καὶ μιαινόος.* *LAC.*

statur. Vias enim vocant et cardines balteorum (19) per ambitum 635 et discrimina popularium per proclivum. Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs. Itaque e contrario infelix qui in quocumque consilium impiorum abierit, et in quacumque cathedra pestium sederit. Generaliter dictum intelligamus, cum quid etiam specialiter interpretari capit. Nam et specialiter quædam pronuntiata (20) generaliter sapiunt. Cum Deus Israelitas admonet disciplinæ vel objurgat, utique ad omnes habet (*Exod. XII*): cum Ægypto et Æthiopiæ exitium comminatur, in omnem gentem peccatricem præjudicat (21). Sic omnis gens peccatrix vocatur Ægyptus et Æthiopia (*Isa. XIV et alibi*), a specie ad genus. Quemadmodum etiam de origine spectaculorum concilium vocat impiorum, a genere ad speciem.

CAPUT IV.

Ne quis argumentari nos putet, ad principalem auctoritatem convertar ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suæ verba profiteamur, renuntiassent nos diabolo et pompæ et angelis ejus ore nostro contestamur. Quid erit summum 46 præcipuum, in quo diabolus et pompæ et angeli ejus censeantur, quam idololatria? ex qua omnis immundus et nequam spiritus, ut ita dixerim, quia nec diutius de hoc. Igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam constare constiterit, indubitate præjudicatum erit etiam ad spectacula pertinere renuntiationis nostræ testimonium in lavacro, quæ diabolo et pompæ et angelis ejus sint mancipata, scilicet per ido-

latriam. Commemorabimus origines singulorum, quibus 47 636 in cunabulis 48 in sæculo adoleverint: exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur: exinde apparatus, quibus superstitionibus instruuntur: tum 49 loca, quibus præsidibus dicentur: tum 50 artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram ejectionem pertinebit.

CAPUT V.

De originibus quidem ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum altius, nec aliunde investigandum fuit (22), quam de instrumentis ethnicarum 51 litterarum. Exstant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his ludorum origo sic traditur: Lydos ex Asia transvenas in Etruria consedissee, ut Timæus refert, duce Tyrrheno, qui fratri suo cesserat regni contentione: igitur in Etruria, inter cæteros ritus superstitionum suarum, spectacula quoque religionis nomine instituunt: inde Romani accersitos artifices mutuantur, tempus, enuntiationem, ut ludi a Lydis vocantur (25). Sed etsi Varro ludos a *ludo*, id est a lusu interpretatur, sicut et Lupercos ludos appellant, quod ludendo discurrant; tamen eum lusum juvenum et diebus festis, et templis, et religionibus reputat. Nihil jam de causa vocabuli, cum 52 rei causa idololatria sit. Nam et cum promiscue ludi Liberalia vocarentur (24), honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant ob beneficium quod ei adscribunt pro 53 demonstrata gratia vini. Exinde

Variæ lectiones.

46 Atque *Rigalt.* 47 A quibus *Jun.* 48 Incunabulis *Rigalt.* 49 Tunc *Rig.* 50 Tum *abest Rig.* 51 Ethnicum *Rig.* 52 Dum *Rig.* 53 Pro *abest Rig.*

Commentarius.

(19) *Vias enim vocant et cardines balteorum.* De his omnibus quæ ad circum pertinent notabilia multa collegit doctissimus Salmasius Plinianis ad Solinum Exercitationibus. pag. 895. *RIG.*

— *Et cardines balteorum.* Baltei repagula erant, seu cingula coriacea bullis ornata, quibus constringebantur equitum Romanorum subsellia qui in cavea sedebant, loco aperto: baltei autem isti hamis seu fibulis quibusdam erant annexi, quam obrem theatri luxum indicans Themistius orat. dixit: 'Ο κόσμος τῶν περιστόλων τοῦ θεάτρου, *Mundus peristylorum theatri*; quo sensu dicitur muliebris, *EDD.*

(20) *Nam et specialiter quædam pronuntiata.* Regula ad intellectum Scripturæ sacræ apprimè utilis. Atqui quod dicit hic, omnibus dictum quod Israelitis dicebatur, non uno in loco annotavit B. Hieronymus in proph. *PAM.*

(21) *In omnem gentem peccatricem præjudicat.* Hunc locum tractat etiam adversus Judæos. « Sic et Ægyptus, inquit, nonnunquam totus orbis intelligitur, » etc. *RIG.*

(22) *Altius nec aliunde investigandum fuit.* Sic libri hactenus excusi, « Penes plures nostrorum altius. » In exemplari Agobardi legitur: Ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum artis. » Forte, *actis* ut Romanorum sive gentilium rerum origines, acta esse dixerit secretiora, et plerisque Christianorum ignota. Sed minime displicet vulgata

lectio, *Altius nec aliunde.*

(25) *Ut ludi a Lydis vocarentur.* Varia hic ludorum genera enumerat quæ fuse a bene multis explicata sunt. Lupercalia ludi in honorem Panis primum, ac deinde in honorem Lupæ Romuli nutricis instituti sunt, Liberalia in honorem Liberi seu Bacchi, Consualia, ab aliis ludi circenses, in honorem Neptuni, Cerealia in honorem Cereris, Equiria in honorem Martis, sic dicuntur li ludi ab equorum cursu, qui in campo Martio exercebantur. *LE PR.*

(24) *Promiscue ludi liberalia voc.* Non intellexere hunc locum qui dixerunt ludos omnes promiscue dictos Liberalia; multos noto, in primis Heraldum libr. I *Digress.* cap. 28. Nihil absurdius. An, obsecro, Consualia, Equiria, Tarpeia, Robigalia, dici poterant Liberalia? Apage. Hoc enim nemo dixit, nemo audivit. Qui istud imponunt Tertulliano, injuriam faciunt homini scientissimo. Tantum promiscuam hanc usurpationem nominis in eo ponit, quod Liberalia, Consualia, et reliqua hujusmodi, dicuntur etiam absolute *ludi*. Itaque vox ista, *ludus*, miscetur omnibus festivitatibus idololatricis: nam omnes isti dicuntur ludi. Et ideo statim addit: « Exinde ludi Consualia dicti; » et inde liquet non nomen solum *ludi*, sed rem significatam per *ludum* mancipatam esse dæmonibus: hoc enim probare Tertullianus vult. *LAC.*

Iudi Consualia dicti, qui ⁵⁴ initio Neptunum honorabant. Eundem enim et Consum vocabant ⁵⁵. Dehinc Equiria ⁵⁶ Marti **637** Romulus dixit: quanquam et Consualia Romulo ⁵⁷ defendunt, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii: ejus scilicet, quo ⁵⁸ tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium, et nunc quoque apud ⁵⁹ ipsos Romanos justum et licitum, ne dixerim, penes Deum. Facit etenim ⁶⁰ ad originis maculam, ne bonum existimes, quod initium a malo accepit, ab impudentia, a violentia, ab odio (26) ⁶¹, a fratricida institutore, a filio Martis: et nunc ara Conso illi in Circo defossa est ad primas metas sub terra, cum inscriptione hujusmodi, CONSUS CONSILIO, MARS DUELLO, LARES COMITIO ⁶² POTENTES (27). Sacrificant apud eam nonis Juliis sacerdotes publici, XII Kalend. Septembres ⁶³ flamen Quirinalis, et virgines. Dehinc idem Romulus Jovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio, quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso tradidit. Post hunc Numa Pompilius Marti et Robigini fecit ⁶⁴. Nam et Robiginis ⁶⁵ eam (18) finxerunt. Dehinc Tullus Hostilius. Dehinc Ancus Martius, et cæteri. Qui quotque per ordinem ⁶⁶, et quibus idolis ludos instituerunt, positum est apud Suetonium Tranquillum, vel a quibus Tranquillus accepit. Sed hæc satis erunt ad originis de idololatria reatum.

CAPUT VI.

Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta

Variæ lectiones.

⁵⁴ Queis Jun. ⁵⁵ Vocant Rig. ⁵⁶ Quis add. Rig. ⁵⁷ A Romulo Jun. ⁵⁸ Quod Rig. ⁵⁹ Inter Rig. ⁶⁰ Enim et hoc Rig. ⁶¹ Ab impudentis violentiæ alio deo Fran. ⁶² COLLO Rig. ⁶³ XV Kalend. septembris Junius. ⁶⁴ Fecit abest Rig. ⁶⁵ Robiginem Wouw. M. S. ⁶⁶ Et cæteri quoque per ordinem. Et Fran. ⁶⁷ Uniuscujusque alii. ⁶⁸ Additur enim Rig. ⁶⁹ Solemnibus Rig. ⁷⁰ Festis Wouw M. S. ⁷¹ Superstitionibusque Paris. Jun. ⁷² Originis abest Rig. ⁷³ Renuntiavimus Wouw M. S. ⁷⁴ Mortuis. Licebit Rig. ⁷⁵ Faciant Jun. proinde mortuis faciunt Rig. ⁷⁶ Igitur abest Rigall. ⁷⁷ Perinde Rigall. ⁷⁸ Genitali Jun. ex M. S. ⁷⁹ Præcedens Rig. ⁸⁰ Probat Rig.

Commentarius.

(26) *A violentia, ab odio*, Sic emendandum censuit Wowerenius, nec habeo quod auctoris menti magis conveniat, aut propius accedat ad hæc veteris scripturæ vestigia, *a violentiæ alio deo*. LAC.

(27) *Lares coillo potentes* habet vetus exemplar. Græcum, est Κοίλω, Cavo, penetrali. Cælum veteres dixisse Coum, auctor est Festus. Ad cum vero Scaliger se in veteri membrana legisse refert ex Ennio, — *complere coum terroribus cæli*. Primum igitur Coum, cavum κοῖλον, deinde, coilum aut coillum, domus penetrale, ubi Lares colebantur. Ab hoc igitur Coilli vocabulo, coilinus et coilinus: unde incoilinus, qui et inquilinus. LAC.

(28) *Nam et Robiginem deam*. Quemadmodum deus erat Robigus, ita et dea Robigo, quæ rubiginem averteret; sic et Pallorem deam, et Febrim fecerant. Huic deæ sacra fieri solita erant, ne rubigo segetes corrumpere. LE PR.

(29) *Utriusque generis ludi*. Legunt aliqui uniuscujusque: non placent: præstat certe Pamelii explicatio, qui ait scriptorem locutum cum respectu ad duo tantum ludorum genera Circensium et Theatralium. Hæc enim solum comprehendit superiore cap. LAC.

(30) *Megalenses*. Megalesia, (inquit Varro lib. 5

A posteritas, formam originis de titulis hujus quoque temporis præferens, per quos signatum est, cui **638** idolo et cui superstitioni utriusque ⁶⁷ generis ludi (20) notarentur, Megalenses ⁶⁸ (30) et Apollinæ, item Cereales et Neptunales, et Latiæ (31), et Florales in commune celebrantur: reliqui ludorum, de natalibus et solemnitatibus ⁶⁹ regum et publicis prosperitatibus et municipalibus fastis ⁷⁰ superstitionis ⁷¹ causas originis ⁷² habent. Inter quos etiam privatorum memoriis legataria editio parentant, id quoque secundum institutionis antiquitatem. Nam et a primordio bifariam ludi censebantur, sacri et funebres (32), id est, diis nationum et mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine et titulo dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus ⁷³, licet mortuis, licet ⁷⁴ diis suis faciant. Proinde mortuis suis ut diis faciant ⁷⁵, una conditio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus idololatriam.

CAPUT VII.

Communis igitur ⁷⁶ origo ludorum utriusque generis, communes et tituli ut de communibus causis, proinde ⁷⁷ apparatus communes habeant necesse est de reatu generali ⁷⁸ idololatriæ conditricis suæ. Sed Circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen, *pompa*, præcedit ⁷⁹, quorum sit in semetipsa probans ⁸⁰, de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de thensis (33), de armamaxis (34), **639**

C de ling. lat.) dicta a Græcis, quod ex libris sibyllineis accersita ab Attalo rege Pergami Pessinunte, ubi Megalesion templum ejus deæ, magnæ inquam matris deum, unde addecto Romam. Hinc et ludi Megalenses. PAM.

(31) *Latiæ*. Sacri Jovi Latiari cujus in Caligula meminit Suetonius, et alii passim. Puto decipi Pamelium qui hos ludos ad gladiatores refert: exorbitaret sic a suo argumento Tertullianus, qui ludos comprehensos superiore et isto capite, tantum determinat ad Scenam et Circum, ut apparet ex cap. 10 hujus operis. LAC.

(32) *Sacri et funebres*. Sacri erant ludi de quibus egit antea, nimirum Megalenses, Apollinæ, etc., funebres vero de quibus acturus est, quoniam mortuis in ejusmodi conventibus parentabatur. LE PR.

(33) *De curribus, de thensis*. Currus profana, thensæ sacra erant vehicula: « Thensamenim [teste Festo] ait vocari Sinnius (seu uti legendum ex Lactantio patet Sisinnicus) Capito, vehiculum, quo exuviæ deorum ludicris circensibus in Circum ad pulvinar vehuntur, et ex ebore, ut apud Liti- nium in Barbato, et ex argento. » PAM.

(34) *Armaxis*. Discriminat harmamaxam (sive armamaxam, ut alii scribunt) Junius ab essedo,

de sedibus, de coronis, de exuviis, quanta præterea sacra, quanta sacrificia præcedant, intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis in qua dæmoniorum conventus consedit (55). Ea si minore cura per provincias pro minoribus viribus administrantur, tamen omnes ubique Circenses illuc deputandi, unde et petuntur; inde inquinantur, unde sumuntur. Nam et rivulus tenuis ex suo fonte, et surculus modicus ex sua fronde, qualitate originis continet. Viderit ambitio sive frugalitas ejus quo⁸¹ Deum offendit: qualiscunque pompa Circi, etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est: et si unam thensam trahat, Jovis tamen plaustrum est: quævis idololatria sordide instructa, vel modice locuples⁸² splendida est censu criminis sui.

CAPUT VIII.

Ut et de locis, secundum propositum exsequar, circus Soli principaliter consecratur: cujus ædes medio spatio, et effigies de fastigio ædis emicat, quod non putaverint⁸³ sub tecto consecrandum, quem in aperta habent. Quod⁸⁴ spectaculum primum a Circe habent. Soli patri suo, ut volunt⁸⁵, editum affirmant: ab ea et Circi appellationem argumentantur. Plane⁸⁶ venefica eis utique negotium gessit hoc, nomine quorum sacerdos erat, dæmoniis et angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis! singula ornamenta Circi, singula templa sunt. Ova honori Castorum (36) adscribunt, qui illos ovo editos credendo de cygno Jove non erubescunt (37). Delphinos Neptuno voment, columnas⁸⁷ (38) sessias a *sementationibus*, messias

A a *messibus*, tutelinas a *tutelis*⁸⁸ fructum sustinent. Ante has tres aræ, trinis 640 diis parent, magnis, potentibus, valentibus. Eisdem Samothracas existimant. Obelisci enormitas (39), ut Hermateles affirmat. Soli prostituta: scriptura ejus unde et census, de Ægypto superstitio est. Frigebat dæmonum concilium sine sua matre magna; ea itaque illic præsidet Euripo. Consus (ut diximus) apud metas sub terra delitescit. Murtias quoque idolum fecit⁸⁹. Murtiam enim deam amoris (40) voluit, cui in illa parte ædem vovere. Animadvertite, christiane, quot nomina⁹⁰ immunda possederint Circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupaverunt. De locis quidem locus est retractandi ad præveniendam quorundam interrogationem. Quid enim, inquis, si alio in tempore Circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est præscriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinæ adire servus Dei potest, urgente causa simplici duntaxat, quæ non pertinet ad proprium ejus loci negotium vel officium. Cæterum et plateæ, et forum, et balneæ, et stabula, et ipsæ domus nostræ sine idolis omnino non sunt; totum sæculum Satanas et angeli ejus repleverunt. Non tamen quod in sæculo sumus, a Deo excidimus, sed si quid de sæculi criminibus attigerimus. Proinde si Capitolium, si Serapeum sacrificator et adorator intravero, a Deo excidam, quemadmodum circum vel theatrum spectator. Loca nos non contaminant per se, sed quæ in locis fiunt, a quibus et ipsa loca contaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur⁹¹. Propterea autem commemoramus, quibus ejusmodi loca

Variæ lectiones.

⁸¹ Quod *Paris. utrumque abest Rig.* ⁸² Et splendida *Latin.* sed splendida *Paris* ⁸³ Putaverunt. *Rig.* Et ut *petit Ciacon.* ⁸⁴ Qui *Rig.* ⁸⁵ Ut volunt *abest Rig.* ⁸⁶ Argutantur plane *Jun.* ⁸⁷ Vomunt columnas *Rig.* ⁸⁸ Tutela *Rig.* ⁸⁹ Murtia quoque id olim fecit *Latin.* Murtias. Has quoque *Rig.* ⁹⁰ Numina *Jun.* ⁹¹ Contaminantur *Rig.*

Commentarius.

pilento, petorito, quia alii confundunt cum illis, atque esse proprie vectem gestariorum; qui opera hominum tolleretur manibus humerisque, ad eum modum, quo sellæ gestatoriæ apud Suetonium, et lecticæ apud Senecam. Ergo Tertullianus a curribus, qui jumentis agebantur, a thensis quæ funibus, transit ad harmamaxas, quæ humeris tollantur ab hominibus, ita attestantibus studium suum erga sacra Circensia. LAC.

(35) *Illius urbis in qua dæmoniorum conventus consedit.* Romam et Capitolium significat Et Capitolium quidem in *Apolog.* pag. 7. Curiam deorum esse ait, ubi scilicet deorum synodus, ejusdem *Apologetici* cap. 6. RIG.

(36) *Ova honori Castrorum.* Spatia curriculum in circo ovis notata fuisse ex Livio, Dione, et Cassiodoro primus annotavit Alcianus lib. 4 *Parergon* cap. ult. Quo etiam alludit Varro de *Rerustica* lib. 1. PAM.

(37) *Qui illos ovo editos credendo, de cygno Jove non erubescunt.* Sic habet vetus exemplar Agobardi, nisi quod syllabam geminavit, *decus cygno*, quod est *de cucno*, sive *de cygno*. RIG.

(38) *Delphinos Neptuno vomunt col.* Juvenalis sat. 6: Consulit ante falas delphinorumque columnas.

Septimius columnas dicit vomere delphinos, quas de columnarum alvis emissos ut per tubos et canales. RIG.

(39) *Obelisci enormitas.* De hoc Plinius lib. 36. cap. 9. Is autem Obeliscus, inquit, quem Divus Augustus in Circo magno statuit, excisus a rege Semneserteo, quo regnante Pythagoras in Ægypto fuit, centum viginti quinque pedum et dodrantis præter basim ejusdem lapidis. Is vero qui est in campo Martis novem pedibus minor a Sesostride. PAM.

(40) *Murtiam enim deam marcoris. leg. Rigall.* Augustinus iv. de Civit. Dei, cap. 16. Deam Murtiam vocaverunt, quæ præter modum non moveret, ac faceret hominem, ut ait Pomponius, murcidum, id est, nimis desidiosum, et inactuosum, RIG. — *Murtiam Deum amoris.* Insigniter deceptus Turnebus lib. 22. adv. c. 17, qui legit: *Murtiam enim Deum marmoris*, quod cum insolens illi videretur, corrigit *Deam marcoris*, atque spectatum ad deam segnium Murtiam cujus meminit Arnobius. Vere legendum *amoris* cum Pamel. et res illustranda a Plinio lib. xv; cap. 29, ubi de Venere Myrtea aut Murtia. LAC.

officio (54), quoniam officium etiam muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur, posteaquam illud humaniores atrocitate temperaverunt. Nam olim quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari **645** creditum erat; captivos vel malo ingenio ²⁰ servos mercati in exsequiis immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos paraverunt armis, quibus tunc et qualiter poterant eruditos, tantum ut occidi discerent, mox edicto die Inferiarum apud tumulos erogabant (55). Ita mortem homicidiis consolabantur. Hæc muneris ²¹ origo, sed paulatim proveci ad tantam gratiam, ad quantam et crudelitatem, quia ferrum voluptati satis non faciebat ²², nisi et feris humana corpora dissiparentur. Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur. Quæ species proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est species (56). Tam hæc quam illa mortuis ministrat. In mortuorum autem idolis dæmonia consistunt, ut et titulos consideremus: licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viventium, quæsturas dico et magistratus, et flamina ²³ et sacerdotia: cum tamen nominis dignitas idololatriæ

A crimine teneatur, necesse est quidquid dignitatis nomine administratur, communicet etiam maculas ejus, a qua habet causæ. Idem de apparatus interpretabimur in ipsorum honorum suggestu deputandis, quod purpuræ, quod fasciæ, quod vittæ, quod coronæ, quod denique conciones et edicta (57), et pultes pridianæ (58) sine pompa diaboli, sine invitatione dæmonum non sunt. Quid ergo de horrido ²⁴ loco perorem, quem nec perjuriam sustinent ²⁵? pluribus enim et asperioribus numinibus (59) **646** amphitheatrum consecratur, quam Capitolium omnium dæmonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt, quot homines capit. Ut et de artibus concludam, Martem et Dianam (60) utriusque ludi præsidem novimus.

CAPUT XIII.

Satis, opinor, implevimus ordinem, quot et quibus modis spectacula idololatriam committant, de apparatus, de locis. De sacrificiis quidem ²⁶ certus sumus, nulla ex parte competere nobis ea, qui his idolis renuntiavimus (61): non quod idolum sit aliquid, ut Apostolus ait, (I Cor. viii) sed quod quæ faciunt, dæmoniis faciunt, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum sive mortuorum, sive

Variæ lectiones.

²⁰ Vel mali statu *Rig.* ²¹ Muneri *Paris.* ²² Ferarum voluptati satis non fiebat *Paris. Lat. Rig.* ²³ Flamina *Rig.* ²⁴ Horrendo *Pig.* ²⁵ Nominibus *Fran. Paris.* ²⁶ De sacrificiis; quo certi *Fran.*

Commentarius.

spectaculi, ac septissimi, cognitio. » Septissimum dixerit spectaculum, quod in circo et amphitheatro maxima undequaque populi corona circumseptum. *RIG.*

(54) *Munus dictum est ab officio.* Ut ludus ipse dictum munus, ita editor *munerarius*, et *Floro Munerator*, ubi loquitur de Spartaco. Vide Lipsium. Cæterum ne putes etymologiam ducia Tertulliano: esset enim stultissima. Sed tantum ait munus dici ab officio ad eum modum quo Suetonius dictus est Tranquillus, quia pater ejus dictus est *lenis*. Sic Vitruvius dictus est Pellio, si Alciato credis, non Pollio ut vulgo legitur, et ideo Pellio quia prius Cerdo. Est itaque quædam species ducendi nominis tantum a significatione. *LAC.*

(55) *Apud tumulos erogabant.* Potest simpliciter explicari, ut dicit, Dabant, præbebant gladiatores, qui decertarent ad tumulos; sed rectius est ut explices *erogabant*, id est, expendebant consumebantque in rogum. Nam cum respectu ad rogos mortuorum dictum verbum *erogo*. Niti potest ista explicatio versibus Virgil. lib. x:

Quatuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens
Viventes rapit, inferias quos immolet umbris.
Captivoque rogi perfundat sanguine flammis. *LAC.*

(56) *Idololatria parentationis est species.* Certe idololatria genus est ad omnem cultum idololatriæ cum si vivos et mortuos comprehendas: si vero tantum de mortuis sit sermo, quos ut plurimum agnovit idololatria gentiliæ (nam Jupiter, Mars, Neptunus reliqui demum dii fuere homines mortui), tunc quidem parentatio est genus, idololatria species; nam cum parentatio sit omnis cultus exhibitus mortuis, non dubium quin hic possit esse vel idololatriæ, vel non idololatriæ. *LAC.*

(57) *Denique conciones et edicta.* Similiter loquitur Livius lib. ii: Concione, inquit, et edicto fecit

C fidem, ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret. Videntur itaque ante editionem muneris gladiatorii, aut inter sacrificandum, aut paulo post, variæ usurpatæ fuisse *conciones et edicta*, ut cum Tacito loquar, in populum: quæ plerumque etiam edicebantur contra Christianos. *PAM.*

(58) *Et pultes pridianæ.* Pultium et liborum solitos deorum victus irridet Arnobius lib. 7, dicens se opinari propterea illis vino opus esse in sacrificiis, quo putrefiat facilius et percoquatur cibus, et multo ante eodem lib. *Quid fritilla* (sic enim lego a frit. pro *fitilia*), *quid frumen; quid gratilla*, etc. *PAM.*

(59) *Quid de horrendo loco perorem, quem nec perjuriam sustinent.* Circum significat, quasi ejus loci horrorem non sustinerent pejeraturi. Hoc est, horrore loci terrentur, adeoque pejeratum irent in Capitolium, Etenim jurisjurandi solemnia fiebant in Capitolio, non in Circo. Et notissimum est illud Plinii: « Alii in ipso. Capitolio fallunt, ac fulminantem pejerant Jovem. » Denique Romulum ipsum pejerante Proculo consecratum in Capitolio colebant. Interpretationem nostram confirmant sequentia Septimii verba: « Pluribus enim et asperioribus numinibus Amphitheatrum consecratur quam Capitolium. » *RIG.*

(60) *Martem et Dianam.* Geminum amphitheatri spectaculum proponit: gladiatores scilicet quibus præerat Mars, et venationem, seu pugnam cum bestiis, quibus in venatibus præses erat Diana. Sic de Consulatu Manlii Theod. Claudianus:

Amphitheatrali faveat Latonia pompæ.

(61) *Qui bis idolis renuntiavimus.* Primo, in Ecclesia sub antistitis manu, aliquando prius ante lavacrum; deinde in ipso lavacro, aquam adituri. Sic enim solebant veteres, ut discimus ex libro de Corona, cap. 3.

species (ut putant) deorum. Propterea igitur, quoniam utraque idolorum conditionis unius est, dum mortui et dii unum sunt, utraque idololatria abstinemus, nec minus templa, quam monumenta despuiamus: neutram aram novimus (62) (*Act. xx, I Cor. x*), neutram effigiem adoramus: non sacrificamus, non parentamus, sed neque de sacrificio et parentato edimus, quia non possumus cœnam Dei edere, et cœnam dæmoniorum. Si ergo gulam et ventrem ab inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora nostra, oculos et aures, ab idolothytis et necrothytis voluptatibus abstinemus, quæ non intestinis transiguntur, sed in ipso spiritu et anima digeruntur: quorum munditia magis ad Deum pertinet, quam intestinorum.

647 CAPUT XIV.

Nunc interposito nomine idolatriæ (63) quod solum subjectum sufficere debet ad abdicationem spectaculorum, alia jam ratione tractemus ex abundanti: propter eos maxime qui sibi blandiuntur, quod non nominatim abstinentia, ista præscripta, sit, quasi parum etiam de spectaculis²⁷ pronuntietur⁸, cum concupiscentiæ sæculi damnantur. Nam sicut pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ; ita et voluptatis concupiscentia est: species autem voluptatis etiam spectacula. Opinor generaliter nominatæ²⁹ concupiscentiæ continent in se et voluptates æque generaliter intellectæ voluptates specialiter et in spectacula disseruntur. Cæterum retulimus supra de locorum conditione, quod non per semetipsa nos inquineat, sed per ea^C quæ illic geruntur, per quæ simul inquinamentum combiberint, tunc et in alteros³⁰ respuunt (64).

CAPUT XV.

Viderit ergo, ut diximus³¹, principalis titulus idololatriæ³², reliquas ipsarum rerum qualitates

A contra Dei³³, omnes feramus (65). Deus præcepit Spiritum sanctum (66), utpote pro naturæ suæ bono tenerum et delicatum (*Ephes. iv*), tranquillitate et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne enim spectaculum sine concussione spiritus non est. Ubi enim voluptas, ibi et studium, per quod scilicet voluptas sapit. Ubi studium, et æmulatio, per quam studium sapit. Porro et ubi æmulatio, ibi et furor et bilis et ira et dolor (67), et cætera ex his quæ cum his non competunt disciplinæ. **648** Nam etsi qui modeste et probe spectaculis fruitur, pro dignitatis vel ætatis, vel etiam naturæ suæ conditione: non tamen immobilis animi est³⁴ sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine affectu, nemo affectum sine casibus suis patitur. Ipsi casus incitamenta sunt affectus. Cæterum si cessat affectus, nulla est voluptas, et est reus jam ille vanitatis eo conveniens, ubi nihil consequitur. Puto autem, etiam vanitas extranea est nobis. Quid quod et ipse se iudicat inter eos positus, quorum se similem nolens utique detestatores confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale faciamus, nisi et talia facientibus non conferamur. Si furem, inquit (*Psal. xlix*), videbas, concurrebas cum eo. Utinam ne in sæculo quidem simul cum illis moraremur: sed tamen in sæcularibus separamur, qui sæculum Dei est, sæcularia autem diaboli.

CAPUT XVI.

C Cum ergo furor³⁵ interdicitur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam a circo, ubi proprie furor præsidet. Aspice populum ad³⁶ spectaculum jam cum furore venientem, jam tumultuosum, jam cæcum, jam de sponsionibus concitatum. Tardus est illi Prætor, semper oculi in urna ejus cum sortibus volutantur. Dehinc ad signum anxii pendent,

Variæ lectiones

²⁷ De litteris *Paris*. ²⁸ Pronuntiemus *Rig*. ²⁹ Nomina *Pamel*. ³⁰ Et tunc altero *Rig*. ³¹ Hic erit ergo, ut d. *Jun*. ³² Idololatria *Rig*. ³³ Contrariis omnes *Franeq*. ³⁴ Immobili animo est *Jun*. ³⁵ Furore *Jun*. ³⁶ Id add. *Fran*.

Commentarius.

(62) *Neutram aram novimus*. In templis Græcorum duo erant altaria, alterum majus, alterum minus: illud in medio situm ἀγάλα τράπεζα dicebatur, hoc ad sinistram πρόθεσις, appellabatur, ut scripsit Simeon, archiepiscopus Thessalonicensis, lib. de *Templ. sacerdot. et mysta*. LAC.

(63) *Nunc interposito nomine idololatriæ*. Hoc est nomine idololatriæ tantisper omisso, intermisso. *RIG*.

(64) *Tum altero respuunt*. *RIG*. Codex Agobardi: « Et tum altero respuunt »! *Altero* dixit adverbialiter, quemadmodum *Alio* et sub finem libri xi, ad *Uxor.*, *alteratro*. Sic et *alteras* positum olim fuisse ait Festus, pro eo quod est adverbium *alias*. De hisce autem locorum inquinamentis, supra, cap. 3. *RIG*.

(65) *Contra Dei omnes feramus*. Sic restituimus ex codice Agobardi: « Feramus, inquit, res spectaculorum contra res Dei. « Nota locatio, *res Dei*, pro divina seu Christiana disciplina, *Contra ferre*,

est *contra ponere*, opponere, componere, comittere, conferre. *RIG*.

(66) *Deus præcepit Spiritum sanctum*. Alludit haud dubie ad illud *Ephes. iv*: *Nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in die redemptionis. Omnis amaritudo, et ira, et indignatio, et clamor et blasphemia tollatur a vobis, cum omni malitia*, indicans per posteriora illa verba explicari præcedentia.

(67) *Et ira et dolor*. Insigne hujus rei exemplum recitat Plinius, lib. vii cap. 7: « Universi, inquit, Pompeiani elephantum eruptionem tentavere, non sine vexatione populi, circumdati clathris ferreis. Sed amissa fugæ spe, misericordiam vulgi inenarrabili habitu quærentes, supplicavere, quadam sese lamentatione complorantes tanto populi dolore, ut oblitus imperatoris ac munificentiae honori suo exquisitæ, flens universus consurgeret, dirasque Pompeio, quæ ille mox luit, pœnas imprecaretur. *PAM*.

unius dementiæ una vox est. Cognosce³⁷ dementiam de vanitate. Misit dicunt (68), et nuntiant invicem, quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium cæcitatatis (69); non vident quid sit: mappam missam putant: sed est diaboli ab alto præcipitati³⁸ gula³⁹ (70). Ex eo itaque itur in furias et animos et 649 et discordias, et quidquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, convicia sine justitia, odii etiam suffragia⁴⁰ sine merito amoris. Quid enim consecuturi suum⁴¹ illic agunt, qui sui non sunt? nisi forte hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate lætantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneum ab illis est, ita et amor apud illos otiosus, et odium injustum. At forsitan sine⁴² causa amare liceat, quam sine causa odisse. Deus certe etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligere jubet, Deus etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici præcipit (*Matth. v, Marc. vii, Rom. xiii*). Sed circo quid amarius, ubi ne principibus quidem aut civibus suis parcunt? Si quid horum quibus circus furit, alicubi competit sanctis, etiam in circo licebit. Si vero nusquam, ideo nec in circo.

CAPUT XVII.

Similiter impudicitiam⁴³ omnem amoliri (71)

Variæ lectiones

³⁷ Cognosco *Rig.* ³⁸ Præcipitati *Paris. Jun.* ³⁹ Figura, *Seml.* ⁴⁰ Sine justitia odii; etiam suffragia *Rig.* ⁴¹ Quod enim suum consecuturi sunt qui *Rig.* ⁴² Et forsitan sine *Fran. Paris.* An fors sit. *Seml. Oberth.* ⁴³ Similiter nec impudicitiam omnem amare *Rig.*

Commentarius.

(68) *Misit, dicunt.* Placet Rudæi sententia, qui tradit signum fuisse committendorum aurigarum. Confirmatur idipsum ex Suetonio (*Vit. Neron. c. 22*), Martiali (l. xii) et Juvenali (*Satir. xxii*). Certe nostram sententiam veram esse convincit Cassiodorus (*Var. l. iii, ep. 51 ad Faustum præpos.*): « Mappa, inquit, quæ signum dare solet circensibus, tali casu fluxit in morem, Cum Nero prandium protenderet, et celeritatem, ut assolet avidus spectandi populus flagittaret, ille mappam, qua tergendis manibus utebatur, jussit abjici per fenestram, ut libertatem daret certaminis postulati. Hinc tractum est, ut, ostensa mappa, certa videatur esse promissio circensium furorum. » PAM.

(69) *Teneo testimonium cæcitatatis.* Hoc est. Accuso cæcitatatis Et cæcitatem explicat deinceps. *Rig.*

(70) *Sed est diaboli ab alto præcipitati gula.* Expressimus codicis vetustissimi scripturam. Antea legebatur: « Diaboli ab alto præcipitati figura, » acumine obtuso. Alludit enim ad ea quæ sacris paginis traduntur de Salana, quem de cælo Deus egit in Tartara præcipitem. Itaque mappam illam Septimius, quam Prætor pro signo mittere solebat, mappam esse negat. Ait vero ipsum esse diabolum, qui totus gula, totus gurgis totus vorago expanditur, et furit effusus toto circo, et sævit immaniter. *Rig.*

— *Diaboli ab alto præcipitati.* Sic libro de *Anima*, pag. 319. Satanam prospectavit de cælo præcipitatum. *Rig.*

(71) *Similiter impudicitiam omnem amoliri jubemur.* In quo illum disertis imitantur B. Cypr.

A jubemur. Hoc igitur modo etiam a theatro separatur, quod est privatum consistorium impudicitiae ubi nihil probatur, quam quod alibi non probatur Ita summa gratia ejus de spuritia plurimum concinnata est, quam Atellanus gesticulator (72), quam minus etiam per mulieres, representat, sexum pudoris exterminans (75) ut facilius domi quam in scena erubescant; quam denique pantominus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam prostibula publicæ libidinis hostiæ in scena proferuntur, plus miseræ in præsentia feminarum, quibus solis latebant, perque omnis ætatis, omnis dignitatis ora transducuntur: locus, stipes, elogium, etiam quibus 650 opus non est, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent. Erubescant senatus, erubescant ordines omnes. Ipsæ illæ pudoris sui interemptrices, de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes, semel anno erubescant (74). Quod ei nobis omnis impudicitia execranda est, cur liceat audire quæ loqui non licet? Cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum judicatum a Deo sciamus, cur æque liceat videre, quæ facere flagitium est? Cur quæ ore prolata communicant hominem, ea per oculos et aures admissa non videantur hominem communicare: cum spiritui appareant aures (75) et oculi, nec possit mundus

C *Epist. et l. de Spect., c. 5*; Lactant. (l. vi, c. 20); Aug. (l. ii, *de Civit. Dei*, c. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 et 13). Alludit autem hic Auctor ad illud Marci (vii), de quo reliqua citat sub finem hujus capituli: *Quæ de homine exeunt, illa communicant hominem*, etc.; fortassis et illud Rom. xiii: *Non in cubilibus et impudicitis*. PAM.

(72) *Atellanus gesticulator.* Ludiones Atellani notissimi sunt ab urbe Atella, vetusto Oscorum oppido: ea in urbe egregium erat olim amphitheatrum; videris C. Hieronymum, *Epist. ad Sabinianum*. LE PR.

(73) *Sexum pudoris exterminans.* Græca phrasis. Sexum longe a pudore abducens. Græca locutio: statuens extra terminos pudoris. *Rig.* — *Sexum pudoris exterminans.* Retuli ad nudationem corporum, nam mimæ ita sæpe in theatro. Valer. Max. lib. iii, loquens de floralibus ait. M. Porcio Catone spectante hos ludos populum erubuisse postulare, ut mimæ nudarentur. Quod cum Cata cognosceret a Faonio amicissimo una secum sedente in ludis, discessit e theatro, ne præsentia sua spectaculi consuetudinem impediret. LAG.

(74) *Semel anno erubescant* Floralibus scilicet, quos ludos a meretricia turba celebrari solitos narrat Ovidius, *Fastor. V*. In iis enim meretricum, semper alias impudentium lascivia major, et liberiorum joci. Sed ipsæ alias quidem ip cellis et fornibus pudorem exuunt, hic vero in propatulo: « Expavescant, inquit, ad lucem populum, et saltem semel anno erubescant. » *Rig.*

(75) *Cum spiritui appareant aures.* Sic et Tullius

præstari, cujus apparitores inquinantur? Habes A igitur et theatri interdictionem, de interdictione impudicitiae.

CAPUT XVIII.

Sin et doctrinam sæcularis litteraturæ, ut stultitiæ apud Deum deputatam, aspernamur, satis præscribitur nobis et de illis speciebus spectaculorum, quæ sæculari litteratura lusoriam vel agonisticam scenam ⁴⁴ (76) dispungunt. Quod si ⁴⁵ tragœdiæ et comœdiæ scelerum et libidinum actrices ⁴⁶, cruentæ et lascivæ, impiæ et prodigæ: nullius rei aut atrocis, aut vilis, commemoratio melior est: quod in facto rejicitur, etiam in dicto non est recipiendum. Quod si et stadium contendas in Scripturis nominari, sane obtinebis. Sed quæ in stadio geruntur, indigna conspectui ⁴⁷ tuo non negabis, pugnos et calces et colaphes et omnem petulantiam manus, et quaecumque humani oris ⁴⁸, id est, divinæ imaginis depugnationem. Non probatis usquam vanos cursus jaculatus **651** et saltus vaniores, nusquam tibi vires aut injuriosæ aut vanæ placebunt, sed nec cura factitii corporis, ut plasticam Dei supergressa. Et propter ⁴⁹ otium Græciæ altiles homines (77) oderis. Et palæstrica diaboli negotium est (78). Primos homines diabolus elisit (*Gen.* III). Ipse gestus colubrini vis, est tenax ad occupandum, tortuosa ad obli-

gandum, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarum usus est, quid de coronis voluptates aucuparis?

CAPUT XIX.

Expectabimus nunc ⁵⁰ et amphitheatri repudium de Scripturis ⁵¹ (*Gen.* IX *Exod.* XX. *Matth.* VI.) Si sævitiam, si impietatem (79), si feritatem permissam nobis contendere possumus, eamus in amphitheatrum. Si tales sumus, quales dicimus, delectemur sanguine humano. Bonum est cum puniuntur nocentes. Quis hoc nisi nocens negabit? Et tamen innocens de supplicio alterius lætari non potest, cum magis competat innocenti dolere, quod homo par ejus tam docens factus est, ut tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper vel ad bestias vel ad quodcumque supplicium decerni, ut non innocentia ⁵² quoque inferatur, aut ultione judicantis aut infirmitate defendentis, aut instantia quæstionis? Quam melius ergo est nescire cum mali puniuntur, ne sciam et quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt. Certe quidem (80) gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicæ voluptatis hostiæ fiant. Etiam qui damnantur in ludum, quale est ut de leviori **652** delicto in homicidas emendatione proficiant. Sed hæc ethnicis respondi. Cæterum absit ut de istius spectaculi aversione diutius discat Christia-

Variæ lectiones.

⁴⁴ Scena Jun. ⁴⁵ Quod sint Fran. Oberth. ⁴⁶ Auctrices Fran. Oberth. ⁴⁷ Conspectu Jun. ⁴⁸ Humanioris Fran. ⁴⁹ Supergressæ propter Fran. ⁵⁰ Ut add. Fran. ⁵¹ Petamus add. Fran. ⁵² Innocentiæ Paris.

Commentarius.

sensus vocat mentis satellites. Greg. Nyss. lib. de **C** *perfecta Christiani forma*. Δεχομένης τῆς ἀκοῆς τὴν ὑφήγησιν. *Auribus imperium accipientibus*, ut quæ subditæ spiritul. Hic notetur locus Hieronymi lib. I, *adv. Jovinian.*, ubi ait quinque sensus reges fuisse et principes sæculi, ante adventum Christi: quos tamen Jesus ita subjecit, ut illos occisione interfecerit: ad quam rem accommodat locum Scripturæ. LAC.

(76) *Agonisticam scenam*. Quin hæc de histriionibus et pantomimis accipienda sint nemo dubitet. Ἀγωνιστὰ Hesychio sunt ὑποκριτὰ, hoc est mimi. Caput autem istud et proxime sequens antiquorum impunitatem arguit: unde miror vehementer Christianos homines tantopere laborasse, ut turpitudinem suis commentariis non modo revelarent, sed et multis exponerent. LE PR.

— *Agonisticam scenam*. Quanquam prima facies pertinere istud adhuc videatur ad theatrum, certe et in Olympiis, ac quinquenniorum certaminibus quæ in stadio fiebant mores Græcorum (quo pertinet illud *propter Græciæ otium*) cœperunt tandem etiam comœdiæ et tragœdiæ celebrari. PAM.

(77) *Altiles homines*. Athletas seu palæstritas intelligit, ab gymnasiarchis ali solitos summa cura, ut essent viribus ad certamina valentissimis nobiles. Talium vero certaminum studiosissimi erant Græci, publicæ securitatis otio gaudentes. Hæc enim patiebantur longæ pacis mala. Altiles homines Septimius dixit, ut Varro et Martialis boves et gallinas altiles, pro opimis et sagmatis. Sic lib. de *Pœnitentia*. Enormen altilium saginam, page, 147. RIG.

(78) *Et palæstrica diaboli negotium est*. Palæstra, inquit Isidorus vel ἀπὸ τῆς πάλης, id est a luctatione, vel ἀπὸ τοῦ πάλλειν, id est a motu ruinæ fortis, scilicet quod in luctando, cum melius arripiant, fere quatiant, idque apud Græcos πάλλειν vocatur. Et recte quidem ille, non secus ac qui derivant ἀπὸ τοῦ πάλλειν, id est a motu urnæ, eo quod ducta forte luctabantur. Nam πάλλειν vibrare, et concutere, et sortiri significat. PAM.

(79) *Si sævitiam, si impietatem*. Alludit ad Scripturas interdicens sævitiam, impietatem, feritatem. Quales sunt imprimis illa Genes. IX: *Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine hominis ejus effundetur*. Deinde præceptum Decalogi. *Exod.* XX, *Non occides* illique correspondet sermo Domini in monte, *Matth.* VI, et complures alii. PAM.

(80) *Ne sciam et quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt, certe quidem, etc.* De ethnicis loquitur, qui magistratum ethnicorum sententiis ad bestias damnantur. Ait igitur: Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper damnari, ut non quandoque etiam innocentes? Quam melius ergo est, nescire quum mali puniuntur: ne sciam et quum boni pereunt. Hic vero, ne quis christianus obstreperet, Ergo sunt inter ethnicos boni, corrigit semetipsum, si tamen bonum sapiunt, inquit, hoc est, si tamen est ullus boni sapor hominibus ad Christum minime pertinentibus! Deinde adjicit: Certe quidem gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicæ voluptatis hostiæ fiant. Jam non dicit, bonos; sed tantum innocentes, qui non damnati, sed ultro in ludum veniunt. RIG.

nus: quanquam nemo hæc omnia plenius exprimere potest, nisi qui adhuc spectat malo non implere, quam meminisse.

CAPUT XX.

Quam vana igitur, imo desperata argumentatio eorum, qui sine dubio tergiversationem⁵³ admittendæ voluptatis⁵⁴ obtinent, nullam ejus abstinentiæ mentionem specialiter⁵⁵ in Scripturis determinari, quæ directo prohibeat, ejusmodi conventibus interesse servum Dei. Novam proxime defensionem suaviludii cujusdam audivi (81). Sol (inquit), imo etiam ipse Deus de cælo spectat, nec contaminatur. Plane sol et in cloacam radios suos defert⁵⁶, nec inquinatur. Utinam autem Deus nulla flagitia hominum spectaret, ut omnes judicium evaderemus. Sed spectat et latrocinia, spectat et falsa, et adulteria, et fraudes, et idololatrias, et spectacula ipsa. Idcirco ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui omnia spectat. Comparas⁵⁷ homo, reum et judicem; reum, qui quia videtur, reus est: judicem, qui quia videt, judex est. Numquid ergo et extra limites circi furori studemus, et extra cardines theatri impuditiæ intendimus, et insolentiæ extra stadium, et immisericordiæ extra amphitheatrum, quod deus etiam extra cameras, et gradus (82), et apulias⁵⁸ (83) oculos habet. Erramus, nusquam et nunquam excusatur 653 quod Deus damnat. Nusquam et nunquam licet, quod semper et ubique non licet. Hæc est veritatis integritas (84), et quæ ei debetur disciplinæ plenitudo et æqualitas timoris, et fides obsequii, non immutare sententiam, nec variare judicium. Non potest aliud esse, quod vere quidem est bonum seu malum. Omnia autem penes veritatem Dei fixa sunt.

Variæ lectiones.

⁵³ Tergiversatione Rig. ⁵⁴ Voluptati Jun. ⁵⁵ Vel localiter add. Fran. ⁵⁶ Deflexit Jun. ex. M. S. ⁵⁷ Comparas Seml. ⁵⁸ Ἐπαυλίης Wouw. corrigil. ⁵⁹ Exuat Wouw. M. S. ⁶⁰ Ut qui Wouw. M. S. ⁶¹ Et pileum illum vero Rig. ⁶² Amoris Fran. Par. Oberth. ⁶³ Quem noluit Cod. Wouw. ⁶⁴ Si voluit Cod. Wouw. si non voluit Rig. ⁶⁵ De abest Rig. ⁶⁶ Varietatem Paris. ⁶⁷ Auctores Seml. Oberth. Leop.

Commentarius.

(81) *Novam proxime defensionem suaviludii cujusdam audivi.* Sic lib. de Baptism.: « Audivi, Domino teste, ejusmodi, » etc. Rig.

— *Suaviludii cujusdam.* Eodem modo dixit Suaviludios vestros lib. de Corona militis, quos recte Rhenanus ibi interpretatur, eos qui ex Christianis spectaculorum adhuc oblectamentis, seu suavitate ludorum delectabantur. PAM.

(82) *Extra gradus.* In circo gradus fuisse patet ex Suetonio. Hinc lex illa Othonis. Livio et Plinio testibus, ne quis nisi cui 400 essent sestertia ex 14 gradibus spectaret: cum legem Juliam theatralen alicubi Plinius nudcupat. PAM.

(83) *Et apulias.* Sic legitur in cod. Agobardi. Atque hoc vocabulo significari videntur vela quæ in theatris et amphitheatris, ad ornatum, et ad excludendos ictus solis fervidos. Ea vero quandoque purpurea, quo colore præstantissimæ, ut verisimile est, lanæ imbuebantur, quales ex Apulia. Martialis. *Velleribus primis Apuleia.* Unde et velis nomen Apularium. Rig.

(84) *Veritatis integritas.* Incorrupta debet esse veritas quæ et virginitalis nomine aliquando donatur, unde hæretici veritatem cauponari seu cor-

CAPUT XXI.

Ethnici, quos penes nulla est veritatis plenitudo (85), quia nec doctor veritatis Deus, malum ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretantur, alibi bonum quod alibi malum, et alibi malum quod alibi bonum. Sic ergo evenit, ut qui in publico vix necessitate vesicæ tunicam levet, idem in circo aliter non exsultet⁵⁹, nisi totum pudorem in faciem omnium intentet; et qui⁶⁰ filiæ virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat; et qui in plateis litem manu agentem aut compescit, aut detestatur, idem in stadio gravioribus pugnis suffragium ferat; et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata (86), et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat. Imo qui propter homicidæ pœnam probandam ad spectaculum veniat, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis compellat invitum; et qui insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atrociter petat rudem, et pileum (87) præmium conferat: illum vero⁶¹ confectum 654 etiam oris⁶² spectaculo repetat (88), libentius recognoscens de proximo, quem voluit⁶³ occidere de longinquo, tanto durior si noluit⁶⁴.

CAPUT XXII.

Quid mirum de⁶⁵ inæquata ista hominum miscentium et commutantium statum boni et mali per inconstantiam sensus et judicii varietate⁶⁶? Et enim ipsi actores⁶⁷ et administratores spectaculorum, quadrigarios, scenicos, xysticos, arena-

rumpere dicuntur, τὴν ἀλήθειαν κατηλεβεῖν, can. 2, synodi Trullanæ, ubi recensentur canones tum Apostolorum, tum superiorum conciliorum, quibus adhærendum decernitur. LE PR.

(85) *Ethnici, quos penes nulla est veritatis plenitudo.* Hoc est, quod supra explicavimus, Si tamen bonum sapiunt. Rig.

(86) *Et dissipata.* Intellige hanc voculam, et simul cape incredibilem atrocitatem ludi gladiatorii. Solebat victor gladiator ita frequenter vulnera repetere, ut victum miserum dissiparet in partes, divideretque horrenda laceratione. Testis hujus crudelitatis Lactant.: « Quin etiam percussos jacentesque repeti jubent spectatores, et cadavera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. » Habentur hæc lib. VI, c. 20. LAC.

(87) *Petat rudem et pileum.* Rudis et pileus signa libertatis, rude nimirum seu baculo grandiore donabantur gladiatores qui in arena feliciter pugnarent, atque rudiarii dicebantur. LE PR.

(88) *Illum, vero confectum etiam oris spectaculo repetat.* Ut enim os et vultum exspirantis intueri velit. Rig.

rios (89) illas amentissimos⁶⁸ quibus viri⁶⁹ animas, feminæ, aut illi etiam, corpora sua substernunt (90), propter quos in ea committunt quæ reprehendunt, ex eadem arte⁷⁰, quam⁷¹ magnificiunt, deponunt⁷², imo manifeste damnant ignominia et capitis minutione (91), arcentes curia, rostris, senatu, equite, cæterisque honoribus omnibus simul ac ornamentis quibusdam. Quanta perversitas? Amant quos mulctant, depretiant quos probant. Artem magnificent, artificem notant. Quale iudicium est, ut ob ea quis offuscetur, per quæ promeretur? Imo quanta confessio est malæ rei, cujus auctores⁷³, cum acceptissimi sint, sine nota non sunt!

CAPUT XXIII.

Cum igitur humana recordatio, etiam obstrepente gratia voluptatis, damnandos eos censeat, ademptis bonis dignitatum in quemdam scopulum farositatis, quanto magis divina justitia in ejus modi artifices animadvertit? An Deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, **655** tot statuum (92), ut⁷⁴ sacerdos coronatus, vel coloratus ut leno, quem curru rapiendum diabolus adversus Heliam exornavit? Placebit et ille⁷⁵, qui vultus suos novacula mutat? infidelis erga faciem suam, quam non contentus Saturno et Isidi et Libero proximam facere, insuper contumeliis alaparum sic objicit, quasi de præcepto

A Domini ludat? Docet scilicet et diabolus verberandam maxillam patienter offerre (*Matth.* vi). Sic et tragædos cothurnis extulit, quia nemo potest adjicere cubitum unum ad staturam suam (*Luc.* xii): mendacem facere vult Christum. Jam vero ipsum opus personarum, quæro an Deo placeat, qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suæ. Non amat falsum auctor veritatis (*Exod.* xx): adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem, sexus, ætates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrymas adseverantem non probabit, qui omnem hypocrisin damnat. Cæterum cum in lege præscribit, maledictum esse qui muliebribus vestiatur (93) (*Deut.* xxii), quid de pantomino iudicabit, qui etiam muliebribus curatur⁷⁶ (94)? Sane et ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim cicatrices cæstum, et callos pugnorum, et aurium⁷⁷ fungos a Deo cum suo plasmate⁷⁸ accepit. Ideo illi⁷⁹ oculos Deus plasmavit, ut vapulando deficient. Taceo de illo, qui hominem leoni præ se opponit, ne parum sit homicida, qui⁸⁰ eundem postmodum jugulat (95).

CAPUT XXIV.

Quot adhuc modis perorabimus, nihil ex his quæ spectaculis deputantur, placitum Deo esse **656** aut congruens Dei servis⁸¹, quod Domino placitum non sit, si omnia propter diabolum insti-

Variæ lectiones

⁶⁸ Amantissimos *Fran*; amatissimos *Cod. Wouw.* ⁶⁹ Viles animas *Fran. Oberth.* ⁷⁰ Parte *Fran.* ⁷¹ Qua *Rig.* ⁷² Et diminuunt *add. Fran.* ⁷³ Cujus actores *Wouw. M. S.* ⁷⁴ Velut *Wouw. M. S.* ⁷⁵ Et ille *abest Rigalt.* ⁷⁶ Utatur *Wouw. M. S.* ⁷⁷ Rudium *Latin.* ⁷⁸ Cum plasmaretur *Rig.* ⁷⁹ Illos *Rig.* ⁸⁰ Quam *add. Pam. Seml.* ⁸¹ Servo Dei *Rig.*

Commentarius.

(89) *Arenarios.* Ludus quippe gladiatorius, sicut et amphitheatrum, dictus κατ' ἐξοχὴν arena. Nam tametsi hæc sparsa in locis aliorum ludorum, sed nomen ipsum tantum communicatum est amphitheatro; pessime vero Barræus explicat: Quadrigarios et arenarios, illos qui currus reficiebant, istos, qui arenam deferebant in amphitheatrum. » Non est ita; aurigas et gladiatores intelligit. *LAC.*

(90) *Quibus viri animas, feminæ, aut etiam illi, corporis sua substernunt.* Gladiatores significat, amatos ad insaniam usque et viris et feminis; viris, etiam ex nobilium ordine, in arenam descendentibus; feminis quoque nobilissimis, imo et viris, pudicitiam suam vilissimi alicujus mirmillonis aut retinarii amore profligantibus. Cujus insanie exempla suggerit sexta Juvenalis satira. *RIG.*

(91) *Et capitis minutione.* Hæc phrasid est jureconsultorum apud quod est D. lib. iv, tit. 5, de capite diminutis. *PAM.*

(92) *Tot furiarum minister tot statuum.* Notat furiosa veterum circa aurigas sive agitatores studia, in quæ sæpenumero contrariis votis spectantium mentes scindebantur; aliis prasinæ factioni, aliis venetæ faventibus: unde animorum varii motus, et varii status, pro varia scilicet agitatione, ministrati. Itaque vulgatam ab Rhenano et Pamela lectionem retinemus, nihil enim hic juvat mutila codicis Agobardini scriptura, « Tot furiarum minister, tot status ut leno. » Cassiodorus: « Transit prasinus: pars populi mæret; præcedit vene-

tus, et potior turbacivitas affligitur, nihil proficientes ferventer insultant; nihil patientes graviter vulnerantur: et ad inanes contentiones sic descenditur, tanquam de statu periclitantis patriæ laboretur. » *RIG.*

(93) *Qui muliebribus vestiatur.* Illud quoque B. Cyprianus exagitat epist. 64, ad *Euchratium.* Atque can. 62 concilii in Trullo prohibetur, ne vir feminis vestibus, atque etiam ne femina virorum vestibus utatur, aut comicas personas, satiricas, aut tragicas quisquam induat. *LE PR.*

(94) *Qui etiam mulieribus curatur.* Qui nimirum et voce et gestu et incessu accuratissime effeminatur, ut saltandis feminarum fabulis pro femina haberi possit. *RIG.*

(95) *Ne parum sit homicida, qui eundem postmodum jugulat.* Gladiatoribus commissis populus nonnunquam deposcebat leonem. Emissio leone, gladiator periculo proximus, quacunque arte poterat, subtili recessu aut declinatione, commilitonem opponebat. Plerumque autem accidebat, ut secundus iste gladiator, post rem cum leone feliciter gestam, repetita commissione gladiatoria, cum primo illo compositus, jugularetur. Hac ratione, primus ille Tertulliano dicitur non parum homicida, hoc est, iterum homicida: nempe jam semel, cum hominem leoni præ se opposuit; iterum vero, cum eundem ipsum, cujus se corpore lexerat, postmodum jugulavit. Denique non parum homicida est, qui servatorem suum jugulat. *RIG.*

tuta, et ex diaboli rebus instructa monstravimus: nihil enim non diaboli est, quidquid Dei non est, vel Deo displicet: hoc erit pompa diaboli, adversus quam in signaculo fidei egeramus. Quod autem egeramus, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus. Cæterum nonne egeramus et rescindimus signaculum, rescindendo testationem ejus? Numquid ergo superest ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi jam nobis renuntient, an liceat christianis spectaculo uti. Atquin hinc maxime intelligunt factum Christianum, de repudio spectaculorum. Itaque negat manifeste, qui per quod agnoscitur tollit. Quid autem spei superest in hujusmodi homine? Nemo in castra hostium transit, nisi projectis armis suis, nisi destitutis signis et sacramentis (96) principis sui, nisi pactus simul perire.

CAPUT XXV.

An ille recogitabit eo tempore de Deo, positus illic ubi nihil est de Deo? pacem, opinor, habebit

A in animo contendens pro auriga: pudicitiam ediscet, attonitus in mimos. Imo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus: ipsa consensus, ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum conflabellant (97). Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat, nisi videri et videre. Sed tragædo vociferante (98), exclamationes ille alicujus prophetæ retractabit, et inter effeminati histrionis modos psalmum secum comminiscetur, et cum athletæ agent, 657 ille dicturus est repercutiendum non esse (Matth. v)? Poterit et de misericordia moneri defixus in morsus ursorum et spongias retiariorum (99)? Avertat Deus a suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem. Quale est enim de Ecclesia Dei (1) in diaboli Ecclesiam tendere? de cælo (quod aiunt) in cœnum? illas manus quas ad Dominum extuleris (2) postmodum laudando histrionem fatigare? ex ore quo amen in Sanctum protuleris (3), gladiatorum testi-

Commentarius.

(96) *Signis et sacramentis.* A militia sumptum, ut reliqua hujus tractatus. Fulbertus Carnotensis, epist. 41. Lac.

(97) *Ipsa in favoribus aut conspiratio, aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum conflabellant.* Itaque hoc etiam præcipit magister Artis, lib. 1:

Cujus equi veniant facito studioserequiras:
Nec mora, quisquis erit cui favet illa, fave, etc. Rig.

— *De commercio.* Jungenda hæc vox eum sequentibus, non cum præcedentibus: attende itaque interpunctioni nostræ. Junius commercium explicat ἐπιμιξίαν, nam olim, teste Velio Longo, dictum commercium a commiscendo esse, ex litterarum commutatione. Originatio ista hic ad rem, nam a promiscua conjunctione scintillæ libidinum. Quod illustratur cap. 2, lib. III *Pædag.* Clem. Alex., et cap. 7, lib. II. Lac. — *Scintillas conflabellant.* Codex Agob. *Flagellant*, non spernenda lectione: quamvis ipse Tertullianus, adversus Valentinianos dixerit: « Ignem inflabellatum corporibus. » Scintillas autem absistere oculis dixit Virgilius; et absistendo quasi flagellant. Rig.

(98) *Sed tragædo vociferante.* Studium fuit tragicorum vastissime loqui et vociferanter. Illustrat Heraldus in Arnobium, lib. VII ex Crantore, qui apud Diogenem dicebat tragædos habere vocem ἀπελέκητον. Ex Demosthene qui Æschini objicit φωνασκίας ἐπίδειξιν. Nam Æschines histrioniam exercuerat. Lac.

(99) *Spongias retiariorum.* Spongias dicit retias apta certamini, ut effusa in adversarium sese expanderent, confestimque contracta sic prehensum attraherent, non ut vivus caperetur, sed ut retiarum fulcra seu tridente confoderetur. Tale forte an fuit rete quo Pittacus phrynona Pancratiasten singulari certamine involutum correptumque interfecit. Σπόγγον Græci dixerunt παρὰ τὸ σπᾶν, et σφόγγον, quod propius accedit ad verbum σφιγγεῖν, utrumque retiariorum certamini conveniens. Nam sunt retiarum σπαστικά πρὸς αὐτοὺς. — *Spongias retiariorum.* Mitto quæ Rigaltius adduxit. Retiarum spongiis ut solebant ad extergendum sanguinem e vulneribus defluentem. Le Pr.

(1) *Quale est enim de Ecclesia Dei.* Etiam ad

sæculum Augustini durasse istam perversitatem testatur sanctissimi viri gravis querela in Psal. xxxix: « Quantis turbis implentur ecclesie, stipantur parietes, pressuris se urgent, prope se suffocant multitudine. Rursus ab eis ipsis, si mimus est, curritur ad amphiteatrum. » Et in Psal. L.: « Si forte in ipso circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abscederent, si hoc in corde portarent. » Rig.

(2) *Illas manus quas ad Deum extuleris.* Dolet, eas manus quæ sublatae ad Deum, occupari rei idololatricæ. Eadem querela magni Athanasii *Apollog. adversus gentes*, ubi dolet membra dicata Deo, inservire idolorum obsequio, interque alia adducit etiam manus quæ factæ εἰς ἔκτασιν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῆς. Putant aliqui verba Tertulliani (in his est Stephanus Dur. *de Ritib. eccl.*) capienda esse de manuum sublatione ad adorandum corpus Christi, cum in missa attollitur. Lac.

(3) *Ex ora quo amen in Sanctum protuleris.* Sanctum intellige, mysterium, sacramentum, Corpus Domini. Etenim fidelis quisque oblata sibi a præside Eucharistiæ buccellam cum his verbis, CORPUS CHRISTI, accipiens dicebat AMEN, quod est, *Fiat.* Augustinus, Sermone ad infantes de Sacramentis: « Si ergo vos estis corpus Christi et membra, mysterium vestrum in mensa Domini positum est: mysterium Domini accipitis. Ad id quod estis, AMEN respondetis, et respondendo subscribitis. Audis ergo, CORPUS CHRISTI, et respondes, AMEN. Esto membrum corporis Christi, ut verum sit Amen. » Ambrosius lib. IV *de Sacram.*, cap. 5: « Dicit tibi sacerdos, CORPUS CHRISTI, et tu dicis AMEN, hoc est Verum. Quod confitetur lingua, teneat affectus. » Cornelius episcopus Rom. in illa epistola quæ refertur ab Eusebio, lib. V *Hist eccl.* cap. 31, jure notavit sacrilegam Novatii mentem, eo quod ab suarum partium fratribus Eucharistiam accipientibus, pro formula solemnem, qua porrigenti sacramentum, dicentique corpus Christi respondebatur, Amen, jusjurandum adversus Pontificem Rom. exigit: Ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκείνον, τὸ ἀμῆν. Rig.

monium reddere, εἰς αἰῶνας ἀπ' αἰῶος ⁸² (4) alii A omnino dicere nisi Deo Christo?

CAPUT XXVI.

Cur ergo non ejusmodi etiam dæmoniis penetrabiles fiant? Nam et exemplum accidit, Domino teste ejus mulieris (5) quæ theatrum adiit, et inde cum dæmonio rediit. Itaque in exorcismo cum oneraretur immundus spiritus, quod ausus esset fidem aggredi: constanter et justissime quidem inquit) feci, in meo eam inveni. Constat et alii linteam in somnis ostensum ejus diei nocte, qua tragædum audierat, cum exprobratione nominato tragædo, nec ultra quintum diem eam mulierem in sæculo fuisse. Quot utique et alia documenta cesserunt de his qui cum diabolo apud spectacula communicando a Domino exciderunt. *Nemo enim potest duobus 658 dominis servire* (Matth. vi; II Cor. vii; Eccli. xxxiii). Quid luci cum tenebris? quid vitæ et morti?

CAPUT XXVII.

Odisse debemus sito conventus et cætus ethnicorum, vel quod illic nomen Dei blasphematur, illic quotidiani in nos leones exostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum impiorum æstuario deprehensus, non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus, nemo te cognoscit christianum, sed recogita quid de te fiat in cælo. Dubitas enim illo nomento, quo in diaboli Ecclesia fueris ⁸³, omnes angelos prospicere de cælo, et singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo adversus Deum administraverit? (Psal. i). Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilentiarum ⁸⁴, ipsumque aerem, qui desuper incubat. scelestis vocibus constupratum? Sint dulcia licet

Variæ lectiones.

⁸² 'Απ' αἰῶνος *abest Rig.* ⁸³ Quo diabolus in Ecclesiam furit *Cod. Wouv. Rig.* ⁸⁴ Pestilentiarum *Fran.* ⁸⁵ Libacunculo *Fran.* lucunculo *Jun.* ⁸⁶ Quidem *Fran.* ⁸⁷ Nunc puta *Rig.*

Commentarius.

(4) Εἰς αἰῶνας ἂν αἰῶνων. In codice Agobardi tantum legitur, Εἰς ἂν αἰῶνος. *Alii omnino dicere, nisi Deo et Christo.* Notat Tertullianus quod acclamatum fuisse Commodum narrat Dio, ΝΙΚΑΣ ΝΙΚΗΣΕΙΣ ἂν αἰῶνος. Lib. LXXII. Rig.

(5) *Ejus mulieris.* Exemplum istud laudatissimum atque omnium vulgo in ore. Supicaree hic mulierem illam a dæmone obsessam, quod forsitan inconsulto ant renitente marito adiverit spectacula. Causa enim ista erit repudii, ut legitur lib. v. C. lit. 17, *de repudiis.* LE PR.

(6) *Stillicidia mellis de ranunculo venenato.* Ut si quis favum mellis una cum ranæ rubetæ pulmonibus exprimat: nam inde confusa veneno mella stillabunt; mella quidem, sed venenata. Rig.

— *De ranunculo venenato.* Juvenalis, in prima,

Quæ molle Calenum

Porrectura viro miscet sitiente rubetam;

et in vii:

At nunc res agitur tenui pulmone rubetæ;

et in tertia:

et grata et simplicia, etiam honesta quædam. Nemo venenum temperat felle et elleboro, sed conditis pulmentis et bene saporatis, et plurimum dulcibus id mali injicit: ita et diabolus lethale quod conficit, rebus Dei gratissimis et acceptissimis imbut. Omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde habe ac si stillicidia ⁶⁵⁹ mellis de ranunculo ⁸⁵ venenato (6): nec tanti gulam facias voluptatis, quanti periculum per suavitatem.

CAPUT XXVIII.

Saginentur ejusmodi dulcibus convivæ sui, et loca et tempora et invitator ipsorum est. Nostræ cænæ, nostræ nuptiæ nondum sunt, non possumus cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi lætantur, nos conflictamur (Joan. xvi): *Scæulum* (inquit) *gaudebit, vos trites eritis.* Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, ut quum lugere cœperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es, Christiane, si et in sæculo voluptatem concupiscis, imo nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi quidam ⁸⁶ (7) hoc nomen quieti et tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea avocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi metas (8) et scenas et pulverem et arenas suspiras. Dicas velim; non possumus vivere sine voluptate, qui mori cum voluptate debebimus? Nam quod est aliud votum nostrum, quam quod et Apostoli, exire de sæculo, et recipi apud Dominum (Philipp. i)? Hic voluptas, ubi et votum.

CAPUT XXIX.

Jam nunc si putas ⁸⁷ delectamentis exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, ut tot et tales voluptates a Deo contributas tibi satis non habeas, neque recognoscas? Quid enim jucundius, quam

Ranarum viscera nunquam
Inspexi. Rig.

— *De ranunculo venenato.* Ita legit ex veteri cod. Joannes Wouwer. Putat Junius legendum lucunculum, vox enim ista a lucens derivaretur, essetque lucunculus ὑποχοριστικὸν verbum; et quoddam saccarati tragematis et bellarii genus; de quo Afranius fratriis:

Pistori navat, cur scriblitario?
Ut mittat fratri filio locunculos.

Quæ in hanc vocem annotavit. La Cerda, levia sunt, si ea eximas quæ habentur apud doctissimum Turnebum lib. xviii Adv. cap. 20 LE PR.

(7) *Philosophi quidam.* Epicureros tangit qui in voluptate summum bonum reponabant. LE PR.

(8) *Tu mihi metas.* Septem metis, inquit Cassiodorus Variar. le t. lib. iii. c. 51, omne certamen peragitur, in similitudinem hebdomadis reciprocae. Ipsæ vero metæ secundum Zodiacos decanos ternas obtinent, summitates, quas ad instar selis celeres quadrigæ pervagantur. PAM.

Dei patris et domini reconciliato, quam veritatis revelatio, quam errorum cognitio, quam tantorum retro criminum venia? Quæ major voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis. quam sæculi totius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus; quod calcas deos nationum, quod dæmonia expellis, quod medicinas facis, quod revelationes petis, quod Deo vivis? Hæ voluptates, hæc spectacula christianorum, sancta, perpetua, gratuita: in his tibi ludos Circenses (9) interpretare, cursus sæculi intueri, tempora labentia, spatia dinumera, metas consummationis exspecta, societates Ecclesiarum defende, ad signum Dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrii ⁸⁸ palmas gloriari. Si scenicæ ⁸⁹ doctrinæ delectant, satis nobis litterarum est, satis vèrsus est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum; nec fabulæ, sed veritates; nec strophæ (10), sed simplicitates. Vis et pugillatus et luctatus? præsto sunt, non parva, sed multa ⁹⁰. Adspice impudicitiam dejectam a castitate, perfidiam cæsam a fide, sævitiam a misericordia contusam, petulantiam a modestia obumbratam ⁹¹, et tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur (11). Vis autem et sanguinis et aliquid (12)? habes Christi.

CAPUT XXX.

Quale autem spectaculum in proximo est adventus Domini jam indubitati, jam superbi, jam triumphantis! Quæ illa exultatio angelorum, quæ glo-

Variæ lectiones.

⁸⁸ Martyrum *Rig.* ⁸⁹ Scientiæ *Rig.* ⁹⁰ Non pauca simul *Rigalt.* ⁹¹ Adumbratam *Par. Rig.* ⁹² Tot spectans reges *Rig.* ⁹³ Ruber *Rig.* ⁹⁴ Quæstuarii *Fran.*

Commentarius.

(9) *Circenses ludos.* Quæ ad circum spectabant, hic egregie accommodat ad mores Christianorum. LE PR.

(11) *Nec strophæ.* Explica technas et fraudes, sed cum respectu ad strophas et odas histrioniarum, quibus oppositæ antistrophæ et antodæ. Sed, ut dixi, hic fraudes sunt, et ita etiam accipit hunc locum Carolus Pasch. lib. 1 de Cor. cap. 11. LAC.

(11) *Ipsi coronamur.* Quis nescit coronas gymnicas stadii? imo de his unis dictæ coronæ κατ' ἐξοχήν. Id persequi otiosum, imo putidum. Inde Hieronymus 2. in Jovin. dum quærit verborum consecutiones, luctatoribus dat coronas, ad eum modum quo navigantibus portum, et pugnantibus triumphum. LAC.

(12) *Vis autem et sanguinis aliquid?* Cruentis voluptatibus et spectaculis opponit Christi Domini sanguinem pro recuperanda nostrum omnium salute effusum. LE PR.

(13) *Qualis civitas nova Jerusalem?* istud fortassis ad errorem Millenariorum pertinet, quemadmodum et illud quod subjicit. *de tot sæculi nativitatibus.* PAM.

(14) *Quæ tunc spectaculi latitudo.* Quot et quanta occurrent in illo spectaculo consideranda! RIG.

(15) *In cælum recepti.* Indicat gentilicas apotheoses: illustre exemplum est in Herodiano loquente de Severo, qui vixit ævo Tertulliani. Justinus Mart. *Apolog.* II, sane in Augusti funere, ac postea Drusillæ idem fuisse affirmatum a viris ordinis

ria resurgentium sanctorum! quale regnum exinde justorum! qualis civitas nova Jerusalem (13)! At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicii dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta sæculi vetustas, et tot ejus nativitates uno igni haurientur. Quæ tunc spectaculi latitudo, (14)! quid admirer? quid rideam? ubi gaudeam, ubi exsultem, spectans tot ac tantos reges⁹² qui in 661 cælum recepti (15) nuntiabuntur, cum ipso Jove et ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscentes? item præsides, persecutores dominici nominis, sævioribus, quam ipsi contra Christianos sævierunt, flammis insultantibus, liquescentes? præterea sapientes illos philosophos coram discipulis suis una conflagrantibus (16) erubescens, quibus nihil ad Deum pertinere suadebant, quibus animas aut nullas, aut non in pristina corpora redituras affirmabant, etiam poetas non ad Rhadamanti, nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitanter? Tunc magis tragædi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate. Tunc histriones cognoscendi solutiores (17) multo per ignem: tunc spectandus auriga in flammea rota totus rubens ⁹³ (18): tunc xystici contemplandi non in gymnasiis (19), sed in igne jaculati, nisi quod nec tunc quidem illos velim visos, ut qui 662 malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui in Dominum desævierunt. Hic est ille (dicam) fabri aut quæstuariæ filius ⁹⁴ (20), Sabbati destructor, Samarites et dæmonium habens. Hic est quem a Juda rede-

senatorii, constat ex Suetonio et Dione. LAC.

(16) *Una conflagrantibus.* Hoc malum canit gentilibus, qui putabant non esse resurrectionem. Non sic est: resurgetis, sed ad pœnam. LAC.

(17) *Histriones solutiores multo per ignem.* Soluti histriones, quia mollitia et lascivia effeminati, ac pene ultra feminam fluentes. Solutiores vero per ignem, membrum ustulatione liquescentibus. RIG.

(18) *Auriga in flammea rota totus ruber.* Alludit ad agitatorum factionem Russatam. RIG.

(19) *Non in gymnasiis.* Gymnici ludis locus, inquit Isid. lib. XVIII, cap. 17, gymnasium dicebatur, ubi exercebantur athletæ, et cursorum velocitas comprobabatur: ita dictum, quod juvenes nudi exercebantur. Hinc accidit ut omnium prope artium exercitia gymnasia dicantur. PAM.

(20) *Fabri aut quæstuariæ filius.* Hieronymus, *Epist. ad Heliodorum.*: « Hic est ille operarii et quæstuariæ filius. » Hæc fuere Judæorum in sanctissimam et immaculatam Virginem convicia, flammis luenda sulphuratissimis. Satanica hujusmodi leguntur apud Theodoretum lib. III, cap. 11. Felicis sub Juliano Cæsare Gazæ præpositi, Ἰδὸν ἐν ποίοις σχεύεσιν δπηρετεῖται ὁ Μαπλάς υἱός, quod Historia tripartita Latine reddit: « Ecce quibus vasis Mariæ filio ministratur! » Apud eundem scriptorem, ubi de Hormisde martyrio agitur, « tyrannus ait: Nega filium fabri. » RIG.

— *Fabri aut quæstuariæ filius.* Non possum liben-

mistis, hic est ille arundine et colaphis diverberatus, sputamentis decoratus, felle et aceto potatus. Hic est quem clam discentes subriperunt, ut resurrexisse dicatur, vel hortulanus detraxit (21), ne lactucæ suæ frequentia commentium læderentur⁹⁵ (22). Ut talia spectes, ut talibus exsultes, quis tibi prætor aut consul, aut quæstor, aut sacer-

dos de sua liberalitate præstabit? et tamen hæc jam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante repræsentata. Cæterum qualia illa sunt quæ nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, circo et utraque cavea et omni stadio gratiora.

Variæ lectiones.

⁹⁵ Adlæderentur Rig.

Commentarius.

ter assentiri huic Rigaltii lectioni, neque etiam alteri quam ex Hieronymo adducit in ambobus locis Lacerda, *quæstuarii*. Nam diu est quod annotarunt eruditi jurisconsulti quæstuariam esse, quæ lucrum aut quæstum facit corpore; sic in Glossario quæstuararia *πρακτικὴ πόρνη*. LE PR.

(21) *Vel hortulanus detraxit*. Ironia hæc videtur irridere aliquem illorum hæreticorum, qui Christum vere passum negant, Marcionem nempe; Cerdonem ejus magistrum, et ante eos Basilidem et Simonem Magum. PAM.

(22) *Ne lactucæ suæ frequentia commentium adlæderentur*. Ideoque in locis sacris ædificandis, quæ apud antiquos in conlinio fere, ubi trium vel quatuor possessionum terminatio conveniret, constitui solebant, unusquisque possessor donabat certum modum sacro illi ex agro suo, et quantum donasset scripto faciebat; ut per diem solemnitatis, privatorum agri nullam molestiam inculantis populi sustinerent. Notat Aggenus ad lib. Frontini *de Limitib. agror.* RIG.

Q, SEPT, FLOR, TERTULLIANI

DE IDOLOLATRIA

LIBER.

ARGUMENTUM. Post tractatum de Spectaculis alterum conscripsit Septimius de idololatria, in quo varios (sit ita loqui fas est) eonscientiæ casus proponit, discutit, resolvit. Non deerant siquidem, qui tanta laborarent ignorantia, ut arbitrarentur idololatriæ crimine non pollui, nisi illos, qui idolis vel thura adolerent, vel hostias offerrent, vel eorum mysteriis aut profano sacerdotio initiarentur (cap. 2). Inde idololatriam definit: « Omnis circa idolum famulatus et servitus, et nihil interest, dicit, an plastes effingat, aut cælator exsculpat, an phrygio detexat, nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur idolum (cap. 3). » Addidit Deum, tam fieri idolum, quam coli, prohibere (cap. 4). Hinc dicit, non licere **663** Christianis idola fabrefacere, aut vendere adoraturis, ac quidem cum aliud non habent unde vivant (cap. 5). Prohibet etiam ædificationem templi, aræ, ædiculæ, domus in honorem idolorum (cap. 8). Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad idololatriam pertinent (cap. 11): a festis quoque diebus etiam extraordinariis abstinentium (cap. 13): neque servis licere ministros esse idololatriæ (cap. 18): neque licitam militiam, in qua militandum sit sub signo diaboli (cap. 19); dejectionem omnem in Hercule, medio Fidius, ne non abjurationem Jupiter tibi sit iratus, et subsecutam, responsionem, imo tibi, damnat et execratur. Cæterum in perlegendo hoc tractatu discretione opus est: quæ enim velut generalia principia Tertullianus hic ponit, fere omnia vera sunt; non autem omnia vera sunt, quæ exinde deducit. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Principale crimen generis humani, summus sæculi reatus, tota causa judicii, idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo quoque nomine¹ judicio destinatur, in idololatriæ tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce²: idololatres, idem homi-

nicida est. Quæris quem occiderit? si quid ad elogii ambitionem facit, non extraneum, nec inimicum, sed se ipsum. Quibus insidiis? erroris sui. Quo telo? offensa Dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatrem perisse, is negabit idololatrem homicidium fecisse. Proinde³ adulterium et stuprum in eodem recognoscas: nam

Variæ lectiones.

¹ Quodque nomine Jun. ² Opera recognosce Jun. Latin. ³ Perinde Paris.